

KÜÇÜK MENDERES

Bereket havzası

Yüzyıllar boyunca insanları doyurdu Küçük Menderes Havzası, kültürler onun üzerinde serpildi. Küçük Menderes Nehri yakın zamana kadar coşkuyla akar, kızınca köprüleri önüne katardı. Havza bereketini henüz kaybetmedi belki ama nehir eski coşkulu günlerinden çok uzak.

YAZI: HANCI TÜRKEL / FOTO/RAFLAR: CİNEYT ÖZTÜZÜN

Ödemiş'in Konaklı köyünün deresi, Küçük Menderes Nehri'ni besleyen kollardan biri. Derenin yatağında yakın zamanda bulunan prehistorik döneme ait kaya resimleri bölge tarihinin en eski buluntuları.

Vazgeçmeden yaşamak

Bayındır'ın Hatay Mahallesi'nde yaşayan Tahtacılar geleneklerini unutmuyor. Türkistan Türkmenlerinden olduklarını söyleyen Tahtacılar'da yaşlı kadınlar könçek (şalvar), ilbede (yelek), saya (iç yeleği), oplağı (kuşak), peştamal parçalarından oluşan rengârenk üçetek giyip başlarına keteni doluyor. Tahtacı kadınları Atlas'a 1940'lı yıllarda kıyafetlerini terk etmeleri için devletten baskı gördüklerini anlattı.

Antikçağın önemli liman kentlerinden Ephesos, Küçük Menderes Nehri'nin taşıdığı alüvyonların denizi doldurmasıyla kıydan uzaklaştı. Günümüzde liman sazlık bir bataklık görünümünde (solda). Küçük Menderes Nehri'nin deltasında rastlanıyor mangutalara. Dionysos şenliklerinde bu bitkilerin meşale olarak kullanıldığına inanılıyor (altta).

En parlak yıllarını 14. yüzyılda Aydınoğulları Beyliği'ne başkentlik yaptığı dönemde yaşayan Birgi'de tarihin tanıklığını Çakırağa Konağı ve diğer eski eserler yapıyor (solda). Selçuk'taki sa Bey Camii, Aydınoğulları'na ait. Kenarları 50 metre uzunluğunda kare planlı camide 12 taş sütunla çevrili bir avlu bulunuyor. Caminin planı fiam'daki Emeviye Camii'nden başlayıp Diyarbakır, Ulu Cami'de devam eden bir zincirin halkası (altta).

Kadınlar üstlerinde ceylan postundan giysiler, başlarında sarmaşıktan taçlarla çıktığı dağlara. Kalabalıklıydılar. Sert, şiddet yüklü, homurdanan ve heyecanlı kadınlardı. Kutsal bildikleri karanlıkta meşalelerle yol açıyorlardı kendilerine. Horon kolları kurdular önce. Asma yaprağıyla bağlanmış rezene dallarından asalar vardı ellerinde. Zillerin ve büyük davulların sesi önce kadınları sarıyor, sonra yükselerek yeri göğü kaplıyor, kadınlar topluca yapılan dansın ritmiyle kendilerinden geçiyordu. Davul seslerinin eşliğinde parçaladıkları boğaları çiğ çiğ yiyor, böylece hayvan kılığında dolaştığına inandıkları Tanrıları "içlerine" alıyorlardı. Bu kadın alayına Bakkhalar deniyordu.

Bakkhaların doğa Tanrısı Dionysos onuruna Tmolos'ta, bugünkü adıyla Bozdağlar'da düzenlediği bolluk ayinleri, Eski Yunan ve Roma dünyasının en coşkulu törenleriydi. fiarap ve coşkunluk Tanrısı olarak kabul edilen Diony-

sos'un vatani Lydia'ydı. Yani Küçük Menderes Havzası.

Ege Denizi'ne Pamucak sahilinden dökülen Küçük Menderes Nehri'nin geniş deltasında gördüğümüz manguta bitkisiydi bizi tarihin çok eski dönemlerine götüren. Efsaneye göre Dionysos şenliklerinde Bakkhaların ellerindeki meşaleler mangutadan yapılırdı. «çin için yanarak satlerce ışık kaynağı olurdu. fielikler artık kalmamış ne gam, o her bahar aynı coşkuyla açıyor, sarı çiçekleriyle delmayı kaplıyor. Sonbahara doğru rengini kaybedip kurusa da yok olmuyor ve bir sonraki bahara dek ayakta kalıyor.

Eski Atina'nın en büyük tragedya şairlerinden Euripides'in "Bakkhalar" eserinin açılışında Dionysos, "Lydia'nın altın ovaları"ndan geldiğini söyler. Homeros destanlarında da Asia adıyla anılan yer Küçük Menderes Ovası'dır. «zmir il sınırının güneyinde uzanan Küçük Menderes Ovası, Bozdağlar ile Aydın Dağları'nın çevrelediği havzada, Küçük Menderes (Kaystros) Nehri'nin suladığı topraklarda yer alı-

Bayındır'ın Turan köyünde bazı aileler kuru çiçek yapımıyla geçiniyor. Bostanotu, minare, kındıra, denizbaşağı, bulgurotu, kılıçık, çingirak gibi otlar dağlardan toplanıp hidrojenperoksitle beyazlatılıyor ve sonra boyaya batırılıyor. Kazanın buharını solumanın bedeli kanser. Çiçekçi Özkan Filik de bunu biliyor. Eskiden koyu kestane rengi olan saçları, kaşları zamanla açılmış. "Boyadan" diyor (solda). Tire'de pazar, her salı günü kuruluyor. Ovanın bereketi tezgâhlardan taşıyor. Yaşlılar "Eskiden pazartesi kurulurdu. Dağlardan inerdİ sebzeler. Kalanlar sokaklara bırakılırdı, garipler için" diye anlatıyor (altta).

yor.

Lydia'nın altın ovalarını sağımıza ve solumuza alarak sonsuza dek tükenmeyeceğine inanmak istediğimiz bir bolluk ve bereketin içinden geçiyoruz. Soğuk mevsimlerde ovanın üzerinden pus hiç kalkmıyor. Kestane, ceviz, meşe ve çam ormanlarıyla kaplı dağlar pusun altında gri/yeşil uzanıp gidiyor.

Yaz aylarında Küçük Menderes'i görebilmek için ya kaynağına çıkmak ya da deltasına bakmak gerek. Nehrin, derin kavisler (diğer adıyla menderesler) oluşturarak 175 kilometre boyunca uzanan yatağının bu iki nokta arasında kalan bölümü kupa kuru. Gözlerimiz onu boşuna arıyor. Her seferinde "bu kez" suyu bulacağımızı umuyoruz. Nafile. Havzadaki yeraltı suları da derinlere çekilmiş. Eskiden beş on metreden su çıkaran çiftçiler, artezyen için artık seksen, yüz metreye inmek zorunda kaldıklarını söylüyor.

Küçük Menderes Nehri'nin suyunun cıvılaşmasının en önemli nedeni tarım alanlarını sulamak için yeraltı sularına çok fazla yüklenilmesi. Yeraltı sularının derinlere çekilmesi yüzey sularının da azalmasına, ekolojik dengenin bozulmasına yol açıyor.

Ama su kaynakları azalsa, toprağın verimliliği düşse de ova kolay kolay tükenecek gibi değil. Bereket buralarda yemyeşil tarlalara, bağlara, bahçelere bürünüp zeytin, pamuk, tütün, incir, üzüm, domates, biber, patates, elma, şeftali ve başka bin türlü suret olarak görünüyor. "Bu ova varken dünyada kıtlık mı olur" dedirten sonsuzluğuyla önce gözünü doyuruyor insanoğlunun, sonra da karnını. Tarihte olduğu gibi bugün de havzanın tek geçim kaynağı tarım. Yılda üç kez mahsul alınabiliyor. Hayatın takvimini bağ bahçenin ekimi, tütünün çapası, elmanın, şeftalinin ve cevizin aşısı, buğdayın harmanı, kestanenin çırpımı belirliyor.

«faiye aracının suladığı caddeden yükselen buharın

Liman Caddesi, antik Ephesos kentinin limanı ve tiyatrosu arasında uzanıyor. Küçük Menderes Havzası'nın ürünlerindeki bolluk, liman kenti Ephesos'un zenginleşmesinde büyük rol oynadı (solda). Küçük Menderes Havzası'ndaki ekili alanlardan yılda üç kez ürün alınabiliyor. Binlerce yıldır bereketini esirgemiyor toprak. Ama her yıl biraz daha tuzlanıyor ve vasıflarını kaybediyor. Kavak köyünün sakinleri de eski ürün kalitesini bulamamaktan şikâyetçi (altta). Metropolis, antikçağda havzada yaşayan Seleukoslar tarafından kurulduğu tahmin edilen ve Geç Hellenistik devirde büyük gelişme gösteren bir kent. Restorasyon çalışmalarının devam ettiği kentte tiyatronun onarımı tamamlandı (en altta).

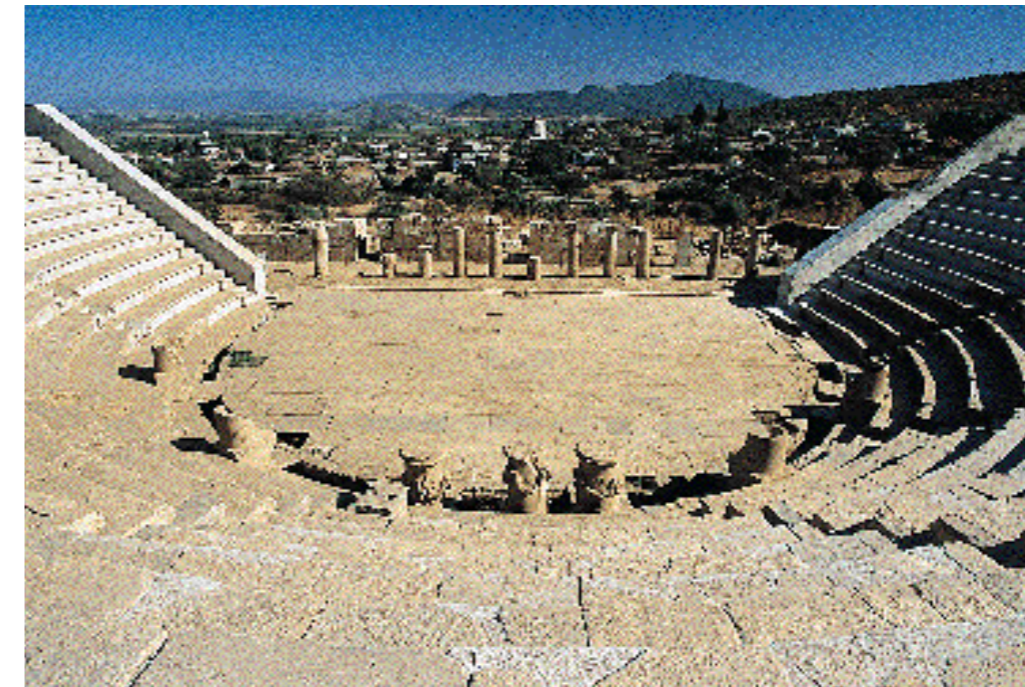

içinden zıplayarak geçiyor kırmızı elbiseli, saç kurdeleli bir kız çocuğu. Elinden tuttuğu babasının adımlarına yetişmeye çalışıyor. Bayram yerine gidiyorlar. Tire'de her günküden farklı bir telaş var bugün. Kadınlı erkekli kalabalıklar meydanın çevresine sıralanmış, palmyelerin gölgesinde yer kapma yarışında. Çocukların ellerinde balon, gözlerinde plastik gözlükler. Hoparlörden bir Ege türküsü yükseliyor; "ki keklük bir arada ötüyor/ Ötme de keklük derdim bana yetiyor..." Gözüm pamukhelveci ve dondurmacı arabalarına dalmışken "Misafir misin" diye soruyor önümdeki kaldırıma tezgâh açmış yaşlı oyuncakçı. Cevabı beklemeden devam ediyor: "4 Eylül bugün. Çeteciymiş benim dedem. Taşlan, sopaylan kovalamışlar Yunan'ı. Ben de dört yıl askerlik yaptım!" Havaya sıkılan kurşunların sesine karışıyor son cümlesi. Gözler meydana. Kurtuluş günü töreni atlıların geçişiyle başlıyor. Tireli Hüseyin'in, Bergamalı Ahmet'in, Aydınlı Bodur Ali'nin yalınayak ölüme gidişlerini anlatan şiirler okunuyor. Eylül, Ege'nin bayramı. Bayramın buralarda hâlâ bir anlamı var. Çünkü hemen her evin duvarında bir "çeteci" dedenin, yani savaşa verilmiş en az bir canın soluk fotoğrafı ası-

lı.

Her rastlanılan dura konuşa sokaklarına dalmalı Tire'nin. Yaşlı ağaçların gölgesine sığınmış tahta sandalyeli kahvelerde soluklanıp her biri ayrı geçmişi özleyen evlere, akşam serinliğinde sulanmış avlulara konuk olmalı. Daha iyi tanımak içinse bereketi tezgâhlarından taşan pazarı, başı tülbentli akça pakça satıcı kadınları, yüzlerce yıllık hanların yıkık dökük kalıntılarını dükkân bellemiş yaşlı urgancıyı, keçeciye, kalaycı ve yorgancıyı görmeli. Arka sokaklarda buluşup mahcup bakışmalarla ilk sevgilerini yaşayan gençleri, başta Bektaşilik olmak üzere bir zamanlar yetmiş tarikatı barındıran sonsuz hoşgörünün taşına toprağına sindiği sokakları, camileri, medreseleri, hanları, hamamları bilmeli.

Havzayı çevreleyen dağların yamaçlarında masal resimleri oluşturan irili ufaklı ilçe, köy, kasaba yerleşimlerinden biri Tire. Sırada Ödemiş, Birgi, Bademli, Ovakent, Kiraz, Bayındır, Beydağ var. Hatta bir de yükseklerle çıkıp görmeli ovayı. Aydın Dağları'nın dorukları birkaç saat mesafede.

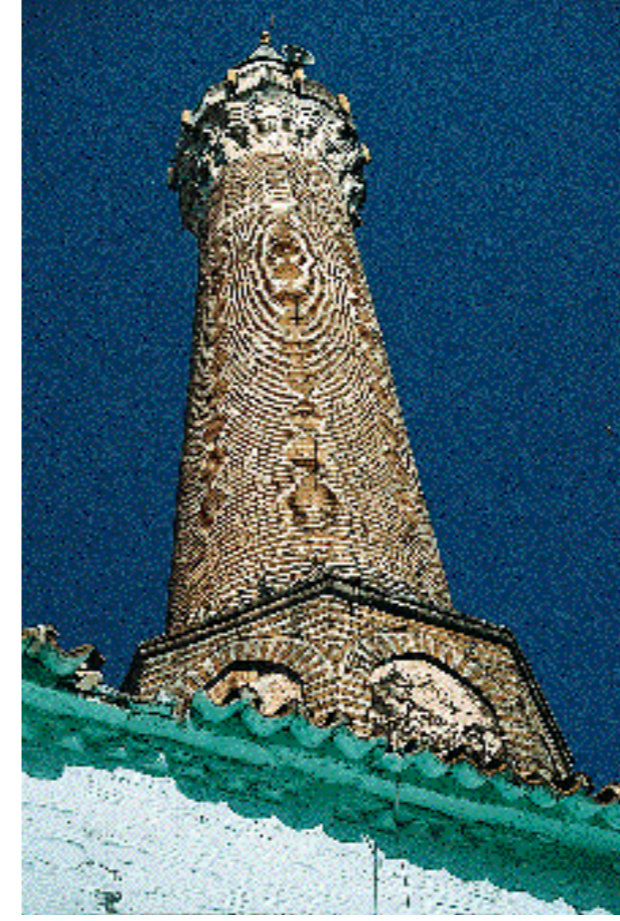

Bayındır sırtlarından Küçük Menderes Ovası'na bakıldığında önde Bayındır kenti, arkada Tire ve Aydın Dağları görülüyor. Yaşlı bir Tirelinin güçlü hafızası şöyle tanımlıyor ovayı: "Mollaarap semtine geldiğiniz zaman zannederdiniz ki cennete geldim. Ay ışığında kurbağa sesleri, gün doğarken bülbüller" (en üstte). Küçük Menderes'te yaz aylarında suyu görmek için ya kaynağına ya da deltasına gitmek gerek. Karakoyun Yaylası'nda doğan ırmak Kıraz Ovası'na inip buradaki derelerle birleşiyor ve Küçük Menderes adıyla akmaya başlıyor (üstte).

Yol boyunca her virajın ardından, teraslanıp incir ağaçları dikilmiş yamaçlar çıkıyor. Eskiden bu kadar çok değilmiş incirlikler, şimdi tazesini de kurusu da para ediyor. "Kurak yazlara bir o dayanıyor" diyerek yönelmiş köylüler incirciliğe. Ellerindeki uzun sııklarla incir toplayan bir karıkocanın ısrarına dayanamayıp iniyoruz bahçelerden birine. "Yemiş dalından yenmelidir" diyerek sepetler dolusu mahsulün yanından geçirip yaşlı bir ağacın dibine götürüyorlar bizi. Hepsi lezzetli ama yaşlı ağaçların meyvesi bir başka. "Dokanmaz hiç korkma. Ye, ye" ısrarının sonu yok. Bahçede genç fidanlar çoğunlukta. Onlara "deli" diyorlar. Deli asma, deli incir, deli ceviz, deli kestane... Henüz aşılmadıklarından meyve vermezlermiş, verseler de tatsız olurmuş. İnsan delisini getiriyor akla. Acıdan, yoktan, yoksunluktan geçmemiş, henüz olgunlaşmamış ademoğluna bu yüzden mi "delikanlı" derler?

Tepelerin arasına yayılmış onlarca hanenin toplamı Dibekçiler. Bir Yörük köyü. Eylül'ün ilk pazar günü Mahya Baba (Çal Dede) şenlikleri vardı. "Keşke olaydınız" site miyle koyuluyorlar anlatmaya. Öyle eski bir gelenekmiş ki başlangıcını dedeleri bile hatırlamazmış. "Bu yıl kırk kilo buğdaydan keşkek dövülüp on beş davar kesildi, otuz kilo pirinçten de pilav pişirildi sevap için. Ta Aydın'dan, Foça'dan gelen olur. Hiç yoksa iki bin kişi vardı bu yıl. Hoca eşliğinde topluca yemek duası yapılır, namaz kılınır."

Muhtar Süleyman Yaşar "Evinde yiyecek de var, yiyemeyen de. Orada herkes bir güzel doyar. Herkes mutlaka bir şey getirir gücü yettiğince. Onları açık arttırmayla satar bir sonraki yılın parasını hazır ederiz" diye anlatıyor. Eğer yapmazlarsa kıtlık olacağına, rızık bereketinin kaçacağına inanı-

yorlar. Geleneği yerine getirmenin, sevabın gönül huzurundan başka aradıkları bir şey yok.

Ödemiş yolunda aniden bastırılan yağmur, ovanın renklerini temizledikten sonra uzaklaşıyor. Mısır tarlalarının parlak yeşili, domateslerin kızılığ, pamuğun beyazlığı, patlıcan morları şimdi daha da canlanıyor. Bir de koku esiyor keskin mi keskin. Civardaki küçük bir imalathane de yurtdışına satılmak üzere kekik, rezene, biberiye, kişniş, defne paketleniyor, yağı, suyu şişeleniyor. Mevsimlik işçiler, çoluk çocuk çadırlarını kurmuş yol boyunca. Bıkmış yüzlerle bakıyorlar gelip geçene.

Ödemiş yolundan ayrılıp ayva, nar bahçeleri arasından Bademli'ye giriyoruz. Ovada su sıkıntısının en az çekildiği yer burası olsa gerek. Aydın Dağları'ndan gelen çaylar Bademli'nin içinden akıp geçiyor. Çeşitli uzaklıklardaki şırıltılar, asırlık ağaçların tepelerinde ötüşen kuşların cıvıltısına karışıyor.

Havzada eski mimari dokusunu en iyi koruyan iki merkezden biri Bademli. Diğeri ise Birgi. Geleneksel evlerde odalar bu bölgede "hanay" adı verilen geniş, oturma odası olarak kullanılan bir mekânın çevresinde sıralanıyor. Aralık kalmış bir kapıdan sekili oturma düzeni görünüyor. Üstünde minderler sıralanmış. Oturanın rahatça yaslanması için de "tepm" yastıklar konmuş. Ucu kanaviçeli bembeyaz örtülerle kaplanmış hepsi.

Konaklı ya da eski adıyla Adagüme de tıpkı Bademli gibi eski düzenini koruyor. Davud Dede Mahallesi'nde sadece evler değil, daracık taş sokaklar, fırın, çeşme ve dükân üçlüsünün çevrelediği mahalle meydanları ve 250 yıllık cami hâlâ nefes alıp veriyor. Bunca tarihi dokunun bu coğrafyaya nereden sindiğini anlamak içinse mutlaka Bir-

Tire'de Selçuklu ve Osmanlı'ya ait 41 caminin hepsi de ince işçilik örnekleri. Mehmet Bey Camii de onlardan biri (üstte). Bademli'deki ahşap Kılıcı Camii 1810'da Kılıczâde Esseyid Muhammed Ağa tarafından yaptırıldı. Duvarlarını süsleyen resimler ise caminin inşasından 50 yıl sonrasında ait (üstte, sağda).

gi'ye uzanmak gerekiyor.

Bölgedeki en önemli ilkçağ yerleşimi olan Birgi'nin tarihine bakıldığında Ö 2 binde Hititler ve sonra Phrygia, Lydia, Pers, Makedon, Seleukos, Pergamon, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı egemenliğine rastlanıyor. Ancak bunların içinde en önemlisi 14. yüzyılda Aydınoğulları Beyliği'ne başkentlik yaptığı dönem. Zengin tarihin izleri en çok kent dokusunda gözleniyor Birgi'de. Kıyısında yaşlı fıstıkçamlarının sıralandığı derenin iki yanında yer alan mahallelerin hemen tamamı bugün koruma altında. Sokaklardan yüksek duvarlarla ayrılan dış sofalı, kafesli, çıkmalı ve geniş kapılı evler Osmanlı Türk mimari üslubunun en tipik örnekleri. Birgililer evlerinin kıymetinin farkında elbet ama çoğunun gönlü Ödemiş'teki yeni apartmanlarda. Eski evin zahmetinden bıkmışlar artık. "Devlet 'korunmalı' deyip çıkıyor içinden. Ama külfeti bize yıkıyor" diyorlar. Öyle ya, bu evlerde yaşanacaksa bakım onarım gerek, bunun için mimar bulmak, röleve hazırlamak, en azından dört beş milyar ödemek, aslına uygun restorasyon için de işinin ehli usta ve malzeme bulmak, sonra bir o kadar para da ona ödemek gerek. Etti mi on, on beş milyar. Tarım işçiliğiyle geçinen insan için ne büyük para. Çaresizliğin bedelini de yine evler ödüyor. Bir gün birinin duvarı, başka bir gün diğerinin çatısı ya da ahşap kolonları, pencereleri çürüyüp dökülüyor. Birileri koruduğunu zannededursun.

Beydağlı demirci Fikri Mercan, camız derisinden yapılmış elli senelik körüğüyle hâlâ ocak başında. "Demircilikte en büyük hüner tavrıdır. Tavdan çıkan demiri döerken saniye mühimdir. Hiç durmamak gerek. Tavuğa kıst demenin zararı vardır bu işte. Demirciye anan öldü demişler ocakta tavım var demiş" diye anlatıyor (altta). Küçük Menderes Ovası'nda yetişen üstün vasıflı meyve ve sebzeler taze ya da kuru olarak hem iç piyasaya veriliyor hem ihraç ediliyor. Ovanın lezzetli domatesinin kurusunu en çok İtalya ve Fransa satın alıyor. Domateslerin kurutulması bir hafta sürüyor (sağda).

Gelenleri önce kokusuyla karşılayan fıstıkçamlarının arasında mavi/kırmızı çinili minaresiyle göğe uzanan Birgi Ulu Camii'nde sala başlayınca anlıyoruz cuma olduğunu. Günlerdir nehrin kaynağına giden yoldayız. Aslında çok uzak değil ama yolda o kadar çok durup bakılacak, hatta bir ömür oturup kalınacak durak var ki.

Birgi'nin eteklerine yaslandığı Bozdağlar'ın zenginliği yalnız yamaçlarındaki tarih hazinesiyle kalsa iyi. Tepelerini kaplayan ormanlarda her ağaç ayrı tarih, ayrı hazine. Yüzlerce yıllık ceviz, çınar ve kestane ormanlarında, zamanın bir yerinde öylece kuruyup kalmış anıt ağaçlara da rastlıyoruz. Onlar varlığını Tahtacılar borçlu. Yani bölgede yaşayan Alevi ormancı Türkmenler. İşleri ağaç kesmek Tahtacıların. Ama inançları yaşlı ağaçları kesmemelerini emrediyor. Bir nevi yatır ya da evliya gibi görüyorlar ulu ağaçları. Ne kesiyor, ne dallarını buduyor, ne de yere düşen dallarını topluyorlar.

Havzanın doğusuna ilerledikçe coğrafi yapı belirgin biçimde değişiyor. Bozdağlar ve Aydın Dağları birbiriyle buluşmaya, dar geçitler ve küçük vadiler oluşturmaya başlıyor. Bozdağlar 2 bin 159 metrelik zirvesiyle havzanın en yüksek noktasını işaretlerken diğer tepelerin bazılarında tarihi kaleler ve gözetleme kuleleri görülüyor. Stratejik öneme sahip tepeler bunlar, o yüzden de ulaşımı olanaksız denecek ölçüde güç. Tarihin çeşitli dönemlerinde savunma amaçlı yapılan kalelerin sayısı yirmi beşi buluyor. Bizans döneminde Sasani, Arap ve Türk saldırılarına karşı yeniden kullanıma girmiş, hatta kale kent haline getirilmişler. Kiraz da bu kale kent yerleşimlerinden biri.

Kiraz ilçesinin Çatak köyü, nehrin kaynağına giden yol üzerindeki son yerleşim. Nüfusun çoğunluğunu diğer pek çok dağ köyünde gördüğümüz gibi yerleşik Yörükler oluşturuyor. 'nanırlı' gibi değil ama Küçük Menderes'in susuzluğu neredeyse kaynağına en yakın noktalara kadar sinmiş.

Nihayet suyu görelî topu topu yarım saat olmuştu ki, yol birden bitti. Suyun sesi gürlüştü. Serinlik arttı. Yeşillik de. Ceviz, çınar ve asmaların birbirine kenetlenip kördüğüm olduğu karanlığın içinden kaynak görüldü.

Bozdağlar'ın doğusunda, 1500 metre rakımlı Karakoyun Yaylası'ndaki kaynaktan doğan Kadın Deresi, Küçük Menderes'in başlangıç kolu kabul ediliyor. Dere daha sonra Kiraz Ovası'na iniyor ve Çatak, Sulu, Sırımlı ve Ulu dereleriyle birleşip Küçük Menderes adıyla akmaya devam ediyor. İrmak, pas rengi kayaların üzerinden atlayarak akarken her derinlikten farklı bir ses getiriyor. Bir ara Bakkhaları bile duyar gibi oluyoruz. fiarap da içmedik oysa... 'çtiğimiz "başka" suların dimağdaki etkisi olmalı.

Günlerdir aradığımız bu sesi dinleyebilmek için en uzun molamızı veriyoruz. Su, kendi gibi berrak, tertemiz bir yol açıyor içimizde. Hafızadaki görüntülerin, kulakta kalmış tüm seslerin üzerinden geçip bizi yeni bir başlangıca çıkarmak ister gibi